

مالکیت معنوی در عصر الکترونیک

دکتر سعید رضائی شریف آبادی^۱

چکیده: رشد تکنولوژی‌های رایانه‌ای و ارتباطی و گسترش نشر الکترونیکی پرسش‌های چندی را برانگیخته است از جمله اینکه آیا قوانین جاری حق مؤلف تا چه حد توان و کارایی لازم برای حمایت از کلیه آثار به اشکال مختلف را دارد. در این مقاله سعی شده است تأثیر بانک‌های اطلاعاتی، رایانه‌ها، نرم‌افزارها، شبکه‌ها و... بر حق مؤلف و قوانین مربوط به آن بررسی شده است.

“مالکیت معنوی” بالطبع این مفهوم را به ذهن متبادر می‌کند که چه کسی مالک سرمایه‌های معنوی یا افکار و عقاید منتشره است. گرچه اطلاق کلمه مالکیت در این موارد چندان صحیح به نظر نمی‌رسد، اما در جوامع اطلاعاتی کنونی، افکار و عقاید و نهایتاً اطلاعات نیز نوع برجسته‌ای از ثروت محسوب شده و به آن به دیده کالایی باارزش می‌نگرند. البته هنوز عده زیادی نیز بر این عقیده‌اند که اطلاعات باید آزاد و رایگان در اختیار همگان قرار گیرد نه آنکه به عنوان کالایی تجاری دادوستد شود.

از جمله مهم‌ترین دلایل تغییر نگرش نسبت به اطلاعات، رشد اخیر تکنولوژی‌های رایانه‌ای و ارتباطی جدید مانند شبکه‌های بین‌المللی اطلاع‌رسانی و همچنین گسترش نشر الکترونیکی یا نشر رومیزی است. این‌گونه تغییرات و پیشرفت‌ها، پرسش‌های فراوانی را برانگیخته است؛ از جمله اینکه: آیا قوانین جاری حق مؤلف یا مالکیت معنوی به‌راستی توان و کارایی لازم برای حمایت قانونی از کلیه آثار موجود در اشکال مختلف را دارد؟ البته نباید فراموش کرد که هدف

۱. عضو هیأت علمی دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه الزهراء

اصلی قانون حق مؤلف، پاسداری از حقوق مادی و معنوی پدید آورنده اثر است^(۱) و اطمینان از اینکه جامعه به اطلاعات مورد نیاز خود دست خواهد یافت و نه آنکه با اعمال چنین قانونی دسترس پذیری به اطلاعات محدود شود.

در حال حاضر نحوه انتشار هر اثر معمولاً به این صورت است که پدید آورنده اثر حق تولید و توزیع اثر خود را به طور موقت یا دائم به یک ناشر واگذار می‌کند. ناشر پس از چاپ اثر ممکن است آن را مستقیماً بفروشد یا میان کتاب‌فروشی‌ها، کتابخانه‌ها و سایر مراکز اطلاع‌رسانی توزیع کند که نهایتاً جامعه قادر خواهد بود که به آن اثر دست یابد. تاکنون این رویه خلق، تولید و توزیع آثار در مجموع ثمربخش بوده است اما همان‌گونه که فیشر خاطر نشان می‌کند: "نشر الکترونیکی تأثیر چشم‌گیری بر مسئله مالکیت آثار و عناصر تشکیل دهنده نظام انتشاراتی خواهد داشت. به‌عنوان مثال در انتشار الکترونیکی پایگاه‌های اطلاعاتی یکی از مهم‌ترین سؤالات این است که چه کسی مالک اطلاعات است و چه کسی باید به آن دسترسی داشته باشد"^(۲) در عصر کنونی به تدریج ماهیت حق مؤلف و مالکیت معنوی در حال تغییر است و به سادگی نمی‌توان تشخیص داد که هر یک از چه اجزائی تشکیل شده است. معمولاً در اکثر کشورهایی که از قانون حق مؤلف حمایت می‌کنند تنها آثار مکتوب مادی را تحت پوشش این قانون قرار می‌دهند. در نتیجه عقاید، مفاهیم، حقایق، اکتشافات، و سایر موارد مشابه تا زمانی که نانوشته و غیر ملموس باشند از قانون مستثنی می‌شوند. آنچه تحت پوشش قانون حق مؤلف قرار می‌گیرد بیان اندیشه یک مؤلف به صورت چاپی و ملموس است و نه خود اندیشه.

چنین محدودیتی در قانون حق مؤلف که اندیشه را تحت حمایت قرار نمی‌دهد مشکلات فراوانی را برای پدیدآورندگان منابع جدید اطلاعاتی نظیر نرم‌افزارهای رایانه‌ای به وجود آورده است. زیرا خریداران این‌گونه نرم‌افزارها بدون هیچ‌گونه ترس و نگرانی از تعقیب قانونی، از روی نسخه اصلی نسخه‌های دیگری تهیه کرده و در اختیار دیگران قرار می‌دهند. حتی در جوامعی که قانون مدونی وجود دارد پی‌گیری و کنترل موارد تخلف کاری بس دشوار و شاید غیرممکن باشد. در کتابخانه‌ها و سایر مراکز اطلاع‌رسانی نیز این‌گونه نرم‌افزارها از طریق شبکه‌های محلی و یا شبکه‌های گسترده در اختیار انبوه مراجعان گذاشته می‌شود. طبقاً کتابخانه هم برای هر پایانه اضافی که نصب می‌کند یک نسخه اضافی از نرم‌افزار تهیه شده در گذشته را مجدداً خریداری نمی‌کند.

در دهه‌های اخیر اولین تکنولوژی که تکثیر آثار را تسهیل کرد دستگاه‌های فتوکپی و زیراکس بود. چنانکه مطالعات مختلف نشان می‌دهد از این ماشین‌ها سوءاستفاده چندانی نشده و

اشخاص عموماً بخشی و نه تمامی اثر را تکثیر می‌کنند و ناشران هم معمولاً چنین حقی را برای کسانی که به منظور مطالعه شخصی یا دلایل پژوهشی اقدام به چنین کاری می‌کنند به رسمیت می‌شناسند. قوانین مشابهی نیز در مورد تکثیر نوار کاست یا فیلم‌های ویدئویی وجود دارد. اما با گسترش امکانات شبکه‌ای و ایستگاه‌های کاری پایگاه‌های اطلاعاتی^۱، تکثیر منابع نرم‌افزاری به مراتب ساده‌تر و سریع‌تر از تکثیر متن کامل یک کتاب یا حتی یک نوار فیلم یا صدا صورت می‌گیرد. البته چنین پدیده‌ای در مورد تکثیر پایگاه‌های اطلاعاتی^(۳) قدمت چندانی ندارد و زمانی که کاوش پیوسته به تازگی رونق گرفته بود استفاده‌کنندگان تنها برای ارتباط پیوسته و چاپ مطالب خود به صورت پیوسته یا ناپیوسته پول پرداخت می‌کردند. اما با ظهور رایانه‌های شخصی و فراگیر شدن ارتباط‌های شبکه‌ای، پدیده تسخیر اطلاعات از راه دور و ذخیره‌سازی فایل‌های رایانه‌ای موجود در سیستم‌های دور دست بر روی رایانه‌های محلی امری شایع و رایج شد. گرچه از لحاظ نظری می‌توان یک پایگاه اطلاعاتی را به‌طور تام و تمام به رایانه محلی منتقل کرد و از پرداخت هزینه‌های مربوط به ورود به سیستم از راه دور و اتصال جلوگیری کرد، اما مسلماً یکی از مهم‌ترین مزایای سیستم پیوسته آن است که به‌طور مستمر روزآمد شوند که این مسئله در مورد منابعی مانند نشریات علمی و اقتصادی، اخبار مالی و غیره بسیار حائز اهمیت است. باز در اینجا مشکل حق مؤلف نیز وجود دارد؛ زیرا از طرفی پدیدآورندگان پایگاه‌های اطلاعاتی مایلند که از اثر خود محافظت کنند، و از طرف دیگر متقاضیان علاقه‌مندند تا از امکاناتی که تکنولوژی جدید در اختیار آنها گذاشته است استفاده کنند. به‌طور کلی پدیدآورندگان پایگاه‌های اطلاعاتی استفاده و ذخیره‌سازی اطلاعات توسط کاربران را در سه سطح طبقه‌بندی می‌کنند:

الف. تسخیر و ذخیره‌سازی درازمدت پایگاه‌ها و انتقال اطلاعات موجود در این پایگاه‌ها به نرم‌افزارهای دیگر مانند واژه‌پردازها^۲ و صفحات گسترده^۳ برای تفسیر و تغییر آنها و تولید اطلاعات جدید و متفاوت؛

ب. نگهداری درازمدت پایگاه‌های اطلاعاتی برای بهره‌گیری خصوصی یا سازمانی، به‌طور مثال استفاده از اطلاعات و داده‌های موجود در این پایگاه‌ها برای تولید کالاهای تجاری؛

ج. نسخه‌برداری‌های مکرر و فروش مجدد پایگاه‌ها و محتوای آنها بدون ذکر نام منبع اصلی.

در حال حاضر، عرضه‌کنندگان پایگاه‌های اطلاعاتی پیوسته، توافق‌نامه‌های حق مؤلف را

نیابتاً از طرف تولیدکنندگان این نوع پایگاه‌ها امضا می‌کنند. در این قراردادها معمولاً مجوز استفاده از پایگاه به روش اول قید شده است. اما برای استفاده گسترده‌تر به دو روش دیگر باید با پرداخت هزینه‌های اضافی، مجوزهای جداگانه‌ای دریافت کرد. بنابراین گرچه کنترل خلاف‌کاری‌ها بسیار دشوار و شاید غیرممکن باشد، اما از دیدگاه عرضه‌کنندگان این نوع پایگاه‌های اطلاعاتی، استفاده نامحدود از پایگاه‌ها و یا فروش اطلاعات به دیگران عملی غیرقانونی و ناقض حق مؤلف محسوب می‌شود.

یکی دیگر از مسائل مورد علاقه کتابداران، نحوه استفاده از پایگاه‌های کتابشناختی است که با مشارکت کتابخانه‌های مختلف تهیه شده‌اند. نمونه بارز آن پایگاه کتابشناختی او.سی.ال.سی.^۱ است که در آغاز سال ۱۹۶۷ تعداد ۵۴ کتابخانه عضو داشت و ۲۰ سال بعد یعنی در سال ۱۹۸۷ تعداد کتابخانه‌های عضو به ۸۰۰۰ عدد افزایش یافت. تعداد رکوردهای کتابشناختی این مرکز در سال ۱۹۸۷ بالغ بر ۱۶,۰۰۰,۰۰۰ رکورد بود که مسلماً این آمار در سال‌های اخیر رشد چشم‌گیری داشته است. یکی از اهداف اولیه این‌گونه مشارکت‌ها از سوی کتابخانه‌های عضو، توسعه مجموعه‌های اطلاعاتی مورد نیاز جامعه و گسترش دسترس‌پذیری و اشتراک منابع بوده است^(۴). بدیهی است چنین هدف و انگیزه‌ای هم اکنون نیز از اصلی‌ترین اهداف کتابخانه‌های شرکت‌کننده در این‌گونه طرح‌های بزرگ است. البته اختلاف نظر همیشه وجود دارد. به‌عنوان مثال تعدادی از اعضای او.سی.ال.سی. معتقدند که رعایت حق مؤلف در استفاده از پایگاه کتابشناختی این مرکز ابزاری قانونی برای محافظت از منابع کلیه اعضا را به وجود می‌آورد، در حالی که تعدادی از کتابخانه‌های عضو موافق چنین نظری نیستند. آنها معتقدند که چون بودجه کتابخانه‌های عضو توسط درآمدهای عمومی و مالیات‌های دولتی تأمین می‌شود لذا تمامی افراد جامعه باید بدون هیچ‌گونه محدودیتی به منابع آنها دسترسی داشته باشند و وضع چنین قوانینی مخالف اصل دسترس‌پذیری عمومی و بدون محدودیت است^(۵). البته میان آنهايي که اصل دسترس‌پذیری را قبول دارند نیز اختلاف نظر وجود دارد. عده‌ای معتقدند که دسترس‌پذیری باید بدون هیچ‌گونه محدودیت و رایگان باشد، اما دیگران اصرار دارند که بخشی از هزینه‌ها را باید استفاده‌کنندگان از اطلاعات بپردازند. حتی امروزه کتابخانه‌های عمومی هم که اصالتاً با هدف دسترس‌پذیری رایگان همگانی شکل گرفته‌اند در مورد ارزش اطلاعات اختلاف نظر دارند.

به اعتقاد برخی، "هم اکنون کتابخانه‌ها در حال تجربه دو مفهوم کاملاً جداگانه از یکدیگر

هستند: اینکه آیا آنها در قبال ارائه اطلاعات رایگان مسئولیت دارند یا آنکه باید در جهت رونق بخشیدن به صنعت اطلاعات در عصر کنونی گام بردارند^(۶).

ضمناً باید به این نکته توجه داشت که چنانچه کتابخانه‌ای نتواند بدون کمک‌های مردمی ادامه حیات دهد و یا مجبور به تعطیل کردن بخشی از خدمات خود شود، عدم مشارکت مردم و به‌خصوص استفاده‌کنندگان همیشگی کتابخانه موجب خواهد شد تا تمامی استفاده‌کنندگان کتابخانه از جمله کسانی که توانایی تأمین بخشی از هزینه‌های جاری را داشته‌اند نیز از دریافت خدمات محروم شوند. بنابراین، برای ادامه حیات کتابخانه‌ها باید علاوه بر انتظار جامعه از کتابخانه‌ها به راه‌های عملی تأمین بودجه برای تهیه منابع مورد نیاز و ارائه خدمات مناسب اندیشید.

البته با گسترش شبکه‌های محلی، ملی، و بین‌المللی اطلاع‌رسانی، کتابخانه‌ها دیگر اصرار چندانی به ساختن مجموعه‌های خیلی بزرگ ندارند و بیشتر به سمت اشتراک منابع و همکاری بین کتابخانه‌ای تمایل پیدا کرده‌اند. در عصر کنونی علاوه بر کتابخانه‌ها، بسیاری از دانشگاه‌ها و مؤسسات دولتی و خصوصی با همکاری یکدیگر تلاش می‌کنند تا این‌گونه شبکه‌های اطلاع‌رسانی را گسترش دهند. از جمله شبکه‌های مهم بین‌المللی که جوامع دانشگاهی و پژوهشی را به یکدیگر متصل می‌کنند دو شبکه بیت‌نت^۱ و اینترنت هستند. شبکه بیت‌نت عمدتاً به منظور تبادل و انتقال فایل‌های رایانه‌ای و ارتباط به وسیله پست الکترونیکی استفاده می‌شود، در حالی که از شبکه اینترنت علاوه بر خدمات فوق، برای ورود به سیستم‌های رایانه‌ای نظیر فهرست کتابخانه‌ها، جست‌وجو و بازیابی منابع، وب جهانی^۲ و بسیاری از امکانات دیگر استفاده می‌شود^(۷).

تحقیقات گوناگون نشان داده است که این شبکه‌ها به تدریج به صورت اصلی‌ترین رسانه ارتباطی بین پژوهشگران و دانشگاهیان در آمده و بسیاری از نویسندگان جهت انتشار سریع مطالب و یافته‌های تازه خود از آنها استفاده می‌کنند^(۸). کاربران شبکه‌ها از طریق پست الکترونیکی و تابلوهای اعلانات^۳ با یکدیگر مکاتبه و تبادل اطلاعات می‌کنند. آنها دیگر منتظر چاپ مقالات خود در نشریات علمی نمی‌شوند بلکه با انتشار سریع و گاهی بدون واسطه تلاش می‌کنند که هر چه سریع‌تر یافته‌ها و مطالب خود را به اطلاع دیگران برسانند. البته در اینجا نیز همان اشکال مربوط به پایگاه‌های اطلاعاتی وارد است، یعنی نشر الکترونیکی مجلات و کتب،

1. Because It's Time Network (BITNET)

2. Word-Wide Web (WWW)

3. Bulletin Board System (BBS)

امکان سوء استفاده از مطالب منتشره را بدون ارجاع به پدیدآورندگان یا مؤلفان اصلی اثر را فراهم می‌کند و قوانین مربوط به حق مؤلف را به طور جدی زیر سؤال می‌برد. بعضی از کشورهای که قوانین جامع و فراگیر حق مؤلف ندارند به فکر اصلاح قوانین موجود افتاده‌اند. به طور مثال طبق قوانین موجود حق مؤلف در استرالیا، چنانچه اثری اصالتاً به صورت الکترونیکی تولید شده باشد و بعدها از روی آن نسخه‌های دیگری چاپ، تکثیر و توزیع شود این اقدام قابل تعقیب نیست. اما چنانچه نسخه اصلی چاپی باشد و از روی آن نسخه‌های الکترونیکی تهیه شود و بعدها از روی این نسخه الکترونیکی نسخه‌های دیگری چاپ و تکثیر شود، چنین عملی خلاف قوانین موجود حق مؤلف در استرالیا شناخته می‌شود و متخلفین تحت پیگرد قانونی قرار می‌گیرند^(۹). مسلماً چنین قوانینی جامع و فراگیر نیستند و باید اصلاح شوند. در واقع ما باید حق مؤلف را به تمامی افرادی که خالق اثر و یا صاحب اندیشه‌ای نو هستند تفویض کنیم نه آنکه تنها به نوع خاصی از کالاهای فکری توجه کنیم. البته گاهی خالق یک اثر بدو انتظار رعایت حقوق خود از سوی دیگران را ندارد. به عنوان مثال هم اکنون تعداد روزافزونی نرم‌افزارهای اشتراکی یا عمومی^۱ به طور رایگان در سایت‌های رایانه‌ای برای استفاده همگان گذاشته شده است. نویسندگان این گونه نرم‌افزارها گرچه انتظار دریافت دستمزد و سود از تولید محصول خود را دارند اما ترجیح می‌دهند که ابتدا استفاده‌کنندگان محصول آنها را آزموده و سپس در صورت تأیید و علاقه به استفاده مستمر، بهای نرم‌افزار را - که معمولاً چندان گران هم نیست - بپردازند. بدیهی است پدیدآورندگان این گونه نرم‌افزارها به استفاده رایگان اثر خود اعتراضی ندارند. البته آنها امتیازاتی مانند خدمات جانبی و ارسال نسخه‌های روزآمد برای خریداران در نظر می‌گیرند تا خریداران را تشویق به پرداخت بهای نرم‌افزار کنند.

به هر حال به نظر می‌رسد که موضوع حق مؤلف و مالکیت معنوی اثر در عصر الکترونیک ابعاد گسترده‌تری پیدا کرده است، اما این سؤال را نیز پدید آورده است که چگونه می‌توان بدون محدود کردن دسترس‌پذیری اطلاعات از سرقت اثر جلوگیری کرد.

عده‌ای معتقدند که حرکت‌های جدید به سمت نشر الکترونیکی به طور کلی سنت دانش بشری را تغییر داده است و بیش از پیش بر مسائل مادی تأکید شده و به اطلاعات به چشم یک کالا نگریسته می‌شود^(۱۰).

چنین گرایشی به نفع جامعه نیست، زیرا تنها کسانی قادر به استفاده از این کالا خواهند بود که قدرت خرید آن را داشته باشند؛ در حالی که در گذشته رابطه متوازنی به عنوان مثال میان

نویسندگان دانشگاهی و ناشران وجود داشته است که نهایتاً جامعه نیز از آن بهره‌مند می‌شده است. مسلماً چنانچه به اطلاعات به‌عنوان کالایی ارزشمند و سودآور نگریسته شود جامعه به سمتی پیش می‌رود که همچون گذشته‌های بسیار دور اطلاعات تنها در دست افراد تحصیل کرده، اشراف‌زادگان و مرفهین جامعه قرار داشت. هر چند با توجه به قیمت‌های بسیار بالای بعضی از پایگاه‌های اطلاعاتی چنان نظری در بدو امر درست به نظر می‌رسد، اما گسترش سریع شبکه‌های بین‌المللی در نهایت به دسترس‌پذیری همگانی و ارزان‌قیمت منابع اطلاعاتی منجر خواهد شد.

بنابراین، باید بیشتر راجع به استفاده صحیح از منابع و رعایت حقوق پدیدآورندگان آنها اندیشید و نه اصل استفاده. شاید برای گردش آزاد و فراگیر اطلاعات در عصر کنونی باید به فکر جانشین‌های مناسبی برای حق مؤلف و مالکیت معنوی اثر بود. اما در هر شرایطی و در هر عصری باید رابطه میان پدیدآورنده و اثر محترم شمرده شود و نتیجه خلاقیت و تلاش آنها به حساب دیگران گذاشته نشود. برای رسیدن به چنان هدفی در عصر الکترونیک باید اندیشید که آیا قالب‌های سنتی موجود قابل بازسازی و اصلاح بوده یا باید قالب و طرحی نو در انداخت.

● نگارنده از پژوهشگر محترم آقای محمدحسن رجبی به سبب مطالعه پیش‌نویس مقاله و ارائه نظرات مفید و ارزنده قدردانی می‌کند

یادداشت‌ها

۱. محمدحسن عرب‌اسدی. "حق مؤلف: مفهوم و کاربرد" (قسمت اول). پیام کتابخانه ۲(۴)، ۱۳۷۱، ص. ۱۲-۱۹.
2. William Fisher. "Access or Acquisition: The Impact and Implication of Electronic Publishing" *Library Acquisition: Practice and Theory*, 16(2), 1992, pp. 155-160.
۳. در این نوشتار، اصطلاح پایگاه اطلاعاتی به عنوان واژه‌ای عام در نظر گرفته شده تا واژه‌های مشابه نظیر پایگاه داده‌ها و بانک اطلاعاتی را نیز در برگیرد.
4. Marilyn Gell Mason. "Copyright Context: The OCLC Database" *Library Journal*, 113(12), 1988, pp. 31-34.
5. Ibid, P. 32
6. Shelia S. Intner & George R. Schement "The Ethic of Free Service" *Library Journal*, 112 (6), 1987, PP. 50-52.

۷. سعید رضایی شریف‌آبادی. "شبکه رایانه‌ای اینترنت در خدمت اطلاع‌رسانی" پیام کتابخانه ۲، (۲۰۱)، ۱۳۷۳، ص. ۴۶-۵۳.
8. Saeed Rezaei Sharifabadi. *Effects of the Internet on Research Activities, Information Seeking and Communication Behaviour of Australian Academic Psychologists*. Ph.D dissertation. Sydney: the University of New South Wales, 1996.
9. F.D. Fielding. "Copyright in Australia, Now and in the Future". *ALIA Conference Proceedings*, Vol.2, 1990, PP. 617-624.
10. Paul Lomio. "Intellectual Property Law and the Protection of Computer Programs" *Database* , 13(3), 1990, PP. 31-35.